

В'ЯЧЕСЛАВ ЛИПІНСЬКИЙ В УКРАЇНСЬКОМУ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ У ПОЛТАВСЬКИЙ ПЕРІОД ДІЯЛЬНОСТІ

І. ПЕРЕДЕРІЙ

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Анотація

У статті висвітлюється полтавський період діяльності В.Липинського на тлі громадсько-політичного життя та революційних подій в Україні 1917 року; розкривається його участь у пам'яткоохоронній, публіцистично-агітаційній, організаційно-військовій, організаційно-партійній, ідеологічно-партійній та виборчій сферах; показана послідовність його державно-самостійницької позиції.

Ключові слова: В.Липинський, Полтавська українська військова громада, Українська демократична хліборобська партія, українська державна самостійність.

Анотация

В статье освещается полтавский период деятельности В.Липинского на фоне общественно-политической жизни и событий в Украине 1917 года; раскрывается его участие в сфере охраны памятников истории и культуры, агитационно-публицистической, военно-организационной, организационно-партийной, идеолого-партийной, а также избирательной сферах; показана последовательность его позиции сторонника украинской государственной независимости.

Ключевые слова: В.Липинский, Полтавское украинское войсковое товарищество, Украинская демократическая хлеборобская партия, украинская государственная независимость.

Summary

In the article the Poltava period of activity of V.Lypynskyj on a background public-political life and events in Ukraine is investigated; his participation in the field of guard of the monuments of the history and culture, and also in an agitation-publicism, organizationally-military, organizationally-party, ideological-party and electoral spheres is lighted up, the successive defending by the figure of idea of Ukrainian state independence is well-proven.

Key words: V.Lypynsky, Poltava Ukrainian military society, Ukrainian democratic tilling party, Ukrainian state independence.

Малодослідженою сторінкою життя В'ячеслава Липинського є т.зв. полтавський період його діяльності (1916 – початок 1918 рр.). Чи не єдиною спеціальною публікацією на цю тему є замітка Н.Кочерги та В.Ревегука¹, а також згадка про цей період у Я.Дашкевича² та К.Галушка³. Деякі відомості на згадану тему містяться у спогадах його сучасників та соратників⁴, однак спеціально ця тема у науковій літературі досі не розглядалася. Між тим ретельне її дослідження дає можливість з'ясувати місце і роль В.Липинського у початковий період національно-визвольних змагань.

Світову війну В.Липинський, як відомо, зустрів у лавах російської армії. Починав службу в 4-му Катеринославському полку і брав участь у східно-пруській кампанії в складі 2-ї армії генерала Самсонова, яка закінчилася поразкою росіян. Під час воєнних дій був поранений. Крім того, сильно застудився при форсуванні одного з мазурських озер. Ця застуда відновила давню легеневу хворобу, що врешті призвела до туберкульозу. У 1915 році через стан здоров'я був переведений до кінних резервів і служив у Дубні, Острозі і зрештою –

у Полтаві. Саме там його – начальника 4-го відділення кінного резерву – застала Лютнева революція⁵. Повалення російського самодержавства і початок національного відродження України він зустрів із захопленням, проте не поділяв соціалістичних світоглядних позицій більшості чільних діячів Української Центральної Ради.

Кавалерійський підрозділ, котрим командував прапорщик В.Липинський у Полтаві, мав у своєму складі 152 щиро відданих своєму командирові солдатів і нараховував близько двохсот прекрасних коней⁶. Місцем квартирування цього військового підрозділу був цегляний завод Божка, що знаходився на вулиці Зінківській у полтавському передмісті Павленки⁷. Сам В.Липинський мешкав фактично у самісінькому центрі Полтави – в будинку по вулиці Олександрівській, 44, напроти дворянсько-селянського банку, поряд з адміністративним центром – Круглою площею та Корпусним садом⁸.

У Полтаві В.Липинський не стояв осторонь громадського-політичного та культурного життя. Він одразу зав'язав знайомства з українськими діячами Полтавщини. Близько стояв до Українського клубу, що був заснований у листопаді 1913 р. після кількох марних спроб легалізувати полтавську «Просвіту» і був своєрідним об'єднавчим центром української інтелігенції міста⁹. Там у той час вирувало національне життя, а з початком революції з ранку до пізньої ночі відбувалися всілякі засідання, збори, наради, звіти тощо¹⁰. В.Липинський безпосередньо контактував з такими членами клубу, як В.Н.Андрієвський, П.І.Чижевський. Товаришував з давнім знайомим (ще з часів відвідин гуртка М.Требінської у Києві), відомим українським ученим Вадимом Щербаківським, що завідував тоді археологічним музеєм. В.Липинський часто бував у нього вдома.

У червні 1917 р. у Полтаві було утворено комітет охорони пам'яток історії та культури, що мав чітке національне спрямування. До його складу увійшов і В.Липинський¹¹, який вже мав високий авторитет ученого-історика. На той час пам'яткоохоронний рух в Україні був важливою складовою національного відродження України. До складу комітету входили такі відомі науковці, культурні та громадські діячі Полтавщини, як член архівної комісії В.Щепотьєв, земський краєзнавець Л.Падалка, археолог В.Щербаківський. Очільником комітету став завідувач земського етнографічного музею К.Мощенко, а вченим секретарем – М.Рудинський¹².

Умови, в котрих працювали пам'яткоохоронці, були надзвичайно складними. Як згодом зазначали В.Щербаківський та В.Щепотьєв, комітетові «прийшлося здійснювати свої завдання без коштів, власними силами і навіть з обмеженою можливістю публікацій, щоб не дати приводу ріжним авантюристам, стоявшим у голові демобілізованих частин, взятися за грабунок пам'яток старовини»¹³. І все ж за короткий час комітет провів значну роботу з виявлення, вивчення та збереження історичних та культурних пам'яток Полтавщини. Восени 1917 р. він налагодив тісний зв'язок із створеним тоді в структурі Генерального секретарства народної освіти відділом охорони пам'яток та музеїв. Саме на основі Полтавського пам'яткоохоронного комітету (щоправда, вже без участі В.Липинського) були утворені Полтавський губернський комітет охорони пам'яток мистецтва і старовини (Губкомис) (1919 р.) та Наукове товариство досліджування й охорони пам'яток старовини і мистецтва на Полтавщині (17 листопада 1918 р.)¹⁴, котрі виявили та зберегли від пограбування чимало пам'яток української культури й мистецтва, що за радянської доби склали основу експозицій Центрального пролетарського музею регіону (Полтавського краєзнавчого музею). Ці ж установи сприяли відкриттю в Полтаві історичного архіву¹⁵.

У Полтаві В.Липинський, за твердженням В.Гришка, відвідував українську бібліотеку імені Панаса Мирного¹⁶. Ймовірно, це була бібліотека Полтавської Спілки Споживчих Товариств (ПССТ), що постала у 1917 р. Адже саме ця бібліотека до заснування читальні

Просвітнього Союзу «Українська культура» була єдиною українською бібліотекою у місті¹⁷. ПССТ провадила значну видавничу діяльність. Лише протягом 1917 р. вона видала понад 10 тисяч назв книг. Це були переважно видання з української історії та народознавства¹⁸.

Тісні контакти із ПССТ мав соратник В.Липинського, співзасновник гуртка українців-католиків Людвік Сідлецький (Сава Крилач), який також у той час перебував у Полтаві. Він же познайомив В.Липинського з діячами ПССТ¹⁹. Результатом знайомства стало видання цією кооперативною організацією в 1917 р. брошури під назвою «До селян та міщан українців римо-католицької віри лист від українців-католиків з Києва». До сьогодні ця праця була практично невідомою і не потрапила до жодної з бібліографічних публікацій праць В.Липинського. Єдина згадка про неї є у спогадах Д.Солов'я, однак він не вказує точної назви цієї політично-агітаційної брошури²⁰. Як ми встановили, вона опублікована у жовтневому номері часопису «Книгар», що видавався з 1917 р. товариством «Час» у Києві²¹. На жаль, нам не вдалося віднайти оригінал цього видання. Як згадував Д.Соловей, книжечка являла собою лист В.Липинського, Л.Сідлецького, Ф.Вольської та інших українців-католиків, в якому автори доводили, що приналежність до католицької віри ще не означає приналежності до польської нації і що між католиками є чимало справжніх українців²².

Рецензія на цю брошуру опублікована в листопадовому числі «Книгаря» за 1917 р. і належить С.Єфремову. Вона дає можливість скласти певне уявлення про згаданий політично-публіцистичний твір. С.Єфремов, котрий був добре знайомий із започаткованим В.Липинським рухом українців польської культури, прихильно відгукнувся на появу цієї праці, зазначивши, що «питання про українців-католиків... належить до пекучих питань сучасности», оскільки польські шовіністи намагаються переманити цю частину українців до польського табору. Він також відзначив, що «Лист» у популярній формі роз'яснював, звідки взялись серед українців католики та чому вони мусять, незважаючи на свою віру, «такі українцями лишатись».

Брошура мала дві частини. У першій – автори подавали коротенький історичний нарис порушеної проблеми. Цю частину твору, очевидно, писав саме В.Липинський, оскільки він був єдиним серед авторів видання істориком. У другій частині накреслювалася програма для українців-католиків, котра, за твердженням С.Єфремова, цілком сходилася із «загальноукраїнською» та закликала їх іти «разом, рука в руку, з нашими братами, українцями православними». Єдиною вадою «Листа» С.Єфремов вважав те, що для звичайного читача (не католика) видання давало замало інформації про цю частину українського народу, однак зазначав, що «як агітаційна брошура він безперечно своє діло зробить»²³. Отже, В.Липинський продовжував розпочаті ще перед війною зусилля гармонійно влити католицькі українські елементи в український національний рух. При цьому він прагнув розширити соціальне підґрунтя руху українців-католиків, прагнучи залучити до нього не лише шляхетські верстви, а й селянство та міщанство.

З вибухом революції В.Липинський поринає в активну політичну діяльність. Важливим її проявом була його участь у роботі Української військової громади (далі – УВГ), що постала у Полтаві навесні 1917 р. Брак документів не дає змоги точно встановити ініціаторів та час її створення, однак достеменно відомо, що у травні 1917 року вона вже функціонувала²⁴. На думку деяких дослідників (Я.Дашкевич²⁵, К.Галушко²⁶), товаришем голови УВГ (обидва дослідники помилково називають цю організацію військовою радою), або навіть її головою був В.Липинський. Ці твердження ґрунтуються на спогадах діячів Полтавщини В.Андрієвського²⁷ та С.Шемета²⁸. Нам не вдалося однозначно з'ясувати його статус у цьому громадському об'єднанні, позаяк в архівних документах прізвище В.Липинського серед діячів УВГ не згадується. Бракує згадок про нього і в періодиці того часу, за винятком одного числа «Вісника Полтавського губернського громадського комітету»

від 6 червня 1917 р., в якому, зокрема, подається протокол загальних зборів Полтавської УВГ від 2 червня. У протоколі зафіксовано, що головою зборів було обрано прапорщика Липинського²⁹. З цього факту можна зробити припущення, що В.Липинський таки відіграв одну з керівних ролей у згаданому громадсько-політичному об'єднанні і принаймні точно належав до його правління. Однак він навряд чи був головою громади, оскільки у пресі зафіксовано, що навесні 1917 р. УВГ очолював Ю.Панченко³⁰, восени – Федоренко³¹.

Твердження С.Шемета про те, що В.Липинський був єдиним офіцером в УВГ, не відповідає дійсності. Серед діячів громади, крім В.Липинського, нам вдалося встановити ще 11 прізвищ: Ю.Панченко (солдат, очолював УВГ у травні – липні 1917 р.), Федоренко (ім'я та звання невідомі, очолював УВГ у листопаді 1917 р.), прапорщик Ковальчук, Вінник (звання невідоме), солдат Сахнюк-Запольський, Александровський (звання невідоме), солдат Кость Матяш, прапорщик Віктор Петриченко, Ничипір Гаврилко, підполковник Ільїн, юнкер Вітряченко³². Отже, крім В.Липинського, до складу УВГ належало ще, як мінімум, 3 офіцери – Ільїн, В.Петриченко та Ковальчук. Крім того, до складу УВГ входили також лікарі та військові чиновники³³. Більшість в організації склали солдати. За твердженням С.Шемета, загалом УВГ, напевно, мало розумів духовну цінність одного зі своїх провідників – В.Липинського. Але кілька народних учителів і фельдшерів перебували під його впливом і сприяли посиленню авторитету В.Липинського серед УВГ³⁴.

Нам не вдалося точно встановити чисельність членів УВГ. Однак беззаперечно можна твердити, що до складу цієї військової організації входило не менше кількох десятків осіб. В.Андрієвський, згадуючи про свою присутність на одному із засідань громади, називає число його учасників – 40–50 чоловік³⁵.

УВГ реагувала на бурхливе тогочасне політичне життя, регулярно відбуваючи свої засідання у великій залі Українського клубу. Так, 2 червня 1917 р. на порядку денному її зборів стояло два питання: про вибори делегатів на II Всеукраїнський військовий з'їзд, що мав відбутися 4–9 червня, та про вибори до Міської думи. Головував на цих зборах В.Липинський. Перше питання члени УВГ вважали особливо актуальним. Проведення Всеукраїнського військового з'їзду було заборонено воєнним і морським міністром О.Керенським. 1 червня правління УВГ за участю В.Липинського обговорило питання про заборону з'їзду і винесло таку постанову: «Правління Полтавської української Військової Громади, визнаючи для себе прикази генерального Військового комітету обов'язковими, одногосно постановило представників на Всеукраїнський військовий з'їзд... не вважаючи на всякі перепони, посилає». На з'їзд було делеговано прапорщика Ковальчука та солдата Сахнюка-Запольського³⁶.

Як відомо з «Листів до братів-хліборобів», сам В.Липинський був учасником I-го Всеукраїнського Військового з'їзду, що відбувся 6–8 травня 1917 року. На ньому були присутні 700 делегатів від 700 військових організацій, товариств і частин усіх армій фронту й тилу з'єднань. Вони репрезентували майже 1 млн. солдатів-українців і офіцерів російської армії³⁷. Нам, на жаль, не вдалося встановити, чи був В.Липинський делегований від УВГ, чи представляв свою військову частину. З'їзд, як відомо, був ініційований самостійником М.Міхновським, який тоді вже активно розпочав діяльність з організації української армії. Однак йому протидіяли лідери Української Центральної Ради – М.Грушевський, В.Винниченко, С.Петлюра, котрі, за висловом П.Христюка, відіграли «охолоджуючу роль» у настроях депутатів з'їзду³⁸ і зробили все, щоб взяти під повний контроль український військовий рух і не надати йому самостійницького спрямування³⁹. З'їзд пройшов у гострій полемічній боротьбі між самостійниками та соціалістами, однак останнім усе ж вдалося нав'язати власний сценарій військовому форуму.

В.Липинський під час з'їзду приєднався до невеликої групи таких, як і він сам, українських самостійників, «що зібралась була в однім куті». Серед них, зокрема, був полковник О.Сахно-Устимович⁴⁰, котрий у 1917 р. разом з М.Міхновським та П.Волошиним стояв біля витоків Українського військового клубу імені гетьмана Павла Полуботка, організував вільне козацтво на Полтавщині⁴¹, а за гетьманату П.Скоропадського ввійшов до складу генеральної старшини Великої козацької ради⁴². На цьому з'їзді його, як і інших самостійників, очікували перші розчарування від демагогічних промов українських соціалістів.

Подальші розчарування були пов'язані з невдалою спробою українізації власної військової частини. Одним з важливих гасел, з якими рішуче виступила УВГ, було створення у тилових підрозділах російської армії національних українських військових формувань. На думку членів громади, це мало сприяти зміцненню фронту та піднесенню бойового духу військ⁴³. Таке гасло УВГ було суголосним ідеям, котрі відстоював М.Міхновський та його послідовники. В.Липинський, безумовно, поділяв їх, адже його політичне кредо також ґрунтувалося на постулаті самостійництва України, а отже, й необхідності створення власної боєздатної армії. У тому ж 1917 р. В.Липинський чітко висловив і власне бачення питання українського військового будівництва, окресливши його в підготовленій ним програмі Української демократичної хліборобської партії (далі – УДХП), серед засновників котрої він був. Так, одним з найважливіших завдань у сфері державно-політичного устрою майбутньої України він вважав «утворення сильної армії і флоту... во ім'я оборони волі і незалежності українського народу»⁴⁴. Отже, В.Липинський добре розумів, що без розбудови регулярної національної армії успішне державотворення неможливе.

Від початку революції національний рух захопив і військову частину, котрою командував В.Липинський. Вона складалася майже виключно з українців. Командир часто влаштовував військові паради свого кінного підрозділу на Соборній площі у Полтаві⁴⁵. Керуючись вищезгаданими настановами УВГ (котрі В.Липинський не просто поділяв, а, напевно, був безпосередньо причетним до їх народження), а також відповідними настроями солдатів, він удався до спроби українізувати свій кавалерійський підрозділ. Власне, ініціаторами українізації виступили самі солдати. В Полтаві спеціально для частини було виготовлено синьо-жовтий прапор, на якому були вишиті Шевченкові слова: «В своїй хаті своя сила, і правда, і воля». В.Липинський згадував про це так: «З великим одушевленням прийняли ми цей новий Штандарт і він ще міцніше об'єднав нас у одну дружну сім'ю, до якої всяка «шатія», що почала тоді скрізь верховодити в армії, не мала абсолютно ніякого доступу»⁴⁶. За спогадами В.Андрієвського, цей прапор прикрашав залу Українського клубу під час засідань УВГ⁴⁷.

Однак як офіцер він не міг провести відповідної військової присяги свого відділення, яка б засвідчила факт його українізації, «без санкції Держави», тобто Центральної Ради та Генерального Секретаріату України. У Києві В.Липинський дістав відмову, хоча подібні дозволи тоді роздавалися тисячами. Її причину сам він убачав у своєму шляхетському походженні та консервативно-самостійницьких поглядах⁴⁸. Як писав згодом Д.Дорошенко, «з моментом революції всі свідомі українці проголосили себе соціалістами, а ті, що мали відвагу до соціалістів себе не зарахувати (як-от В.Липинський), ті залишилися поза політичним життям. Українського патріота і несоціаліста ніби й помислити було не можна»⁴⁹. Через це «людей, що могли би дати лад у війську, але самі були виховані в національним, а не «класовим» дусі згори старанно усувалося»⁵⁰.

Більше того, сам В.Липинський красномовно підкреслював, що «увесь перший, найбільше гарячий, найбільше творчий період діяльності Центральної Ради» пройшов «під гаслом якнайгострішого побороювання самостійників, як контрреволюціонерів і ворогів народу»⁵¹. І в цьому мислитель убачав причини прорахунків Центральної Ради у державотворчих

процесах. Адже, на його думку, «внутрішня боротьба українська тоді могла би бути не руйнуючою, а творчою, коли б велась вона во ім'я повної волі й повної – державної й культурної – незалежності цілої без винятку української нації»⁵².

Повертаючись до аналізу діяльності УВГ у Полтаві, зазначимо, що вона мала виразно національний характер. Так, 27 червня 1917 р. на надзвичайних зборах правління громади з приводу 208-ї річниці Полтавської баталії 1709 р. було одностайно ухвалено вшанувати вставанням пам'яті запорозьких козаків, які під проводом кошового отамана Запорозької Січі Костя Гордієнка загинули під Полтавою у боротьбі проти військ Петра І. Одночасно учасники зібрання висловили рішучий протест проти гучного святкування перемоги Росії у цій битві та закликали українців, національні меншини Полтавщини не брати у ньому участі. Цю постанову з протестом ухвалено було надіслати Генеральному секретарству військових справ для вручення Українській Центральній Раді, а також надрукувати її в місцевих та загальноукраїнських газетах⁵³. На наше абсолютне переконання, прийняття подібного рішення військовою громадською організацією, більшість членів котрої складалася з малоосвіченої солдатської маси, котра навряд чи добре була обізнана з українською історією, не могло обійтися без одного з її лідерів – визнаного вже на той час українського вченого-історика, знавця козацької минувшини В.Липинського. Та й допис про цю подію до полтавських газет ймовірно готував теж безпосередньо В.Липинський. До того ж редактором «Вісника Полтавського громадського комітету», провідного місцевого часопису, в якому з'явилося повідомлення про згадане рішення УВГ, був давній знайомий В.Липинського, його колега по пам'яткоохоронному комітету Вадим Щербаківський⁵⁴.

УВГ брала активну участь у політичному та громадському житті Полтавщини. До речі, до її складу входили військові різної партійної приналежності – українські есдеки, українські есери, радикал-демократи, безпартійні⁵⁵. Більшість тодішніх українських партій, як відомо, підтримували програму автономії України в складі федеративної Росії. Однак при цьому УВГ весь час своєї діяльності стояла на виразно самостійницьких позиціях. Знаючи політичне кредо В.Липинського ще з передреволюційних часів, можемо припустити з високою долею вірогідності, що така чітка орієнтація УВГ на державну українську незалежність була саме його заслугою. Адже в той час подібна позиція не просто викликала нерозуміння з боку українського громадсько-політичного загалу, але й сприймалася ним «як політичне божевілля»⁵⁶. Віктор Андрієвський писав про це так: «Домагатися самостійної України в той час було однаково як криги в Петрівку. Про те ні одна партія, ні один солідний політичний діяч говорити не насмілювався б, бо то було для всіх утопією в ліпшим разі, а в гіршому – недомисліє, або свідоме бажання пошкодити українській справі. Правда, деякі «отчаяні» голови вже тоді підносили гасло самостійності, та на них дивилися як на білих круків, а московські газети використовували самостійницькі заклики, щоб показати наочно химерність і незбуточність всяких українських домагань взагалі»⁵⁷.

До таких «отчаяних» голів, безсумнівно, належав і В.Липинський. Певно, що свої самостійницькі переконання він послідовно проводив і серед членів УВГ. Так, коли Центральна Рада своїм першим Універсалом 10 (23) червня 1917 р. проголосила автономію України, громада відразу ж визнала її «тимчасовим урядом автономної України» і зобов'язувалася підтримувати в державотворчій діяльності⁵⁸. В.Андрієвський так характеризував УВГ: «Тая Громада, сильна національною свідомістю – була цілком по боці Центральної Ради вже тому, що Центральна Рада була одинокою українською владою»⁵⁹.

Після більшовицького перевороту представники УВГ Н.Гаврилко і В.Петриченко однозначно висловилися на засіданні Полтавської ради робітничих і селянських депутатів (далі – ПРРСД) за те, щоб уся повнота влади в Україні належала лише Центральній Раді та її урядові – Генеральному Секретаріату⁶⁰.

Згадані діячі увійшли до складу ППРСД та його виконкому не як члени УВГ, а як представники своїх військових частин. Можливо, на момент створення ППРСД УВГ ще не існувала або не настільки розгорнула діяльність, щоб делегувати своїх представників до цього органу. Однак далі члени УВГ постійно порушували питання представництва в ППРСД на власних зборах, розуміючи, що склад ради великою мірою випадковий, а тому вона потребувала суттєвого поповнення⁶¹.

Прапорщик В.Петриченко як член виконкому ППРСД увійшов до складу створеного 26 жовтня 1917 р. «Совета революції», який мав стати вищим органом влади на Полтавщині⁶². При його формуванні Н.Гаврилко пропонував включити до його складу і членів УВГ. Однак його пропозиція також була відхилена, причому члени ППРСД мотивували це аргументами малочисельності УВГ та її «недемократичним і несоціалістичним характером». Останній висновок був зроблений після проголошення військовою громадою гасла «Вся влада – Центральній Раді!» А вже на порядку денному ППРСД у той час стояло інше гасло: «Вся влада – Радам!» З цього приводу прапорщик В.Петриченко зауважив на засіданні ППРСД 7 листопада 1917 р., що не може погодитися з думкою, згідно з якою військова громада є недемократичною. А гасло «Вся Влада – Радам!», на думку членів УВГ, для України неактуальне, оскільки влада повинна належати Центральній Раді як єдиному законному представницькому органу в Україні⁶³.

Таку послідовну державницьку позицію Української військової громади, на наш погляд, слід пов'язувати з активною участю в її діяльності В.Липинського та належністю його до керівництва цієї організації.

УВГ все ж делегувала до складу Полтавської ради революції (ППР) двох своїх представників – Александровського та Федоренка (останній на той час був головою УВГ). Однак їм було відмовлено у введенні до цього органу. УВГ гостро відреагувала на такий крок «Совета», прийнявши відповідну резолюцію на зборах свого правління 10 листопада 1917 р., котра включала три пункти: вважати рішення Полтавської ради революції про неприйняття представництва військової громади «неможливим»; продовжувати наполягати на представництві своєї організації у ППР; оголосити справу про відхилення представництва УВГ у Полтавській раді революції в пресі⁶⁴.

Свідченням високого авторитету В.Липинського в Українській військовій громаді є цікавий епізод, переказаний В.Андрієвським. Восени 1917 р. Генеральний секретар військових справ С.Петлюра оголосив про скликання в жовтні III-го Всеукраїнського військового з'їзду. Однак Полтавська рада солдатських депутатів, що мала на той час пробільшовицьку орієнтацію, заборонила полтавському гарнізону делегувати своїх представників на цей з'їзд. УВГ, незважаючи на заборону, зібралася, щоб визначитися з делегатами. Серед членів УВГ був солдат Кость Матяш, котрий одночасно був членом Полтавської ради солдатських депутатів та представником у Центральній Раді. Під час засідання УВГ він усіляко намагався відволікти увагу зборів від головного питання, затягти засідання з тим, щоб не лишилося часу на вибори делегатів військового з'їзду. Однак це йому не вдалося завдяки відповідним заходам, ужитим В.Липинським, авторитет якого в організації забезпечив виконання обов'язку «супроти вищої української влади». У результаті цих заходів делегатів на з'їзд було обрано⁶⁵.

У травні 1917 р. Українське військово товариство було створене і в Лубнах. Його статут був затверджений 27 травня 1917 р. на загальних зборах українців-солдат, офіцерів та військових чиновників. Тоді ж обрано і Раду товариства у складі 5-ти осіб. УВГ Лубенщини одразу стало на виразний національний ґрунт, заявивши про свою підтримку Української Центральної Ради як «виразниці найкращих домагань всієї української людності»⁶⁶. Лубенське військово товариство також одразу активно включилося у громадське життя⁶⁷,

що, мабуть, так чи інакше було пов'язано з діяльністю В.Липинського. Адже саме тоді він знайомиться з лубенськими діячами братами Шеметами і разом з ними починає роботу з організаційного становлення першої української партії консервативного спрямування – УДХП. Виглядає цілком вірогідним те, що одночасно він міг провадити діяльність і щодо розширення сфери впливу Полтавської УВГ, наслідком чого і було заснування подібної організації в Лубнах.

Знайомство В.Липинського з С.Шеметом відбулося під час другого з'їзду організованих хліборобів (земельних власників) Полтавщини, в якому С.Шемет брав участь від лубенської хліборобської групи, котра вже розпочала формування УДХП⁶⁸. Після організаційного оформлення партії В.Липинський очолив її відділ у Полтаві та підготував програму⁶⁹, в якій на основі глибокого аналізу історичної минулого, тогочасної ситуації, пов'язаної з розгортанням національного руху, було теоретично обґрунтовано необхідність безкомпромісної боротьби за суверенітет і незалежність українського народу, піднесення ролі провідної хліборобської верстви у вільній країні, а також запропоновані головні напрями політичного, економічного та культурного розвитку новостворюваної держави.

За свідченням С.Шемета, В.Липинський запропонував до наміченої початково назви «Українська демократична партія» додати слово «хліборобська» і став автором її програми. Ця назва була прийнята з тим, щоб відобразити в ній головне програмне положення – вимогу збереження приватної власності на землю і уникнути таким чином недовір'я з боку селян – земельних власників⁷⁰.

Восени 1917 р. УДХП взяла участь у виборах до Всеросійських Установчих Зборів, утворивши міжпартійний несоціалістичний самостійницький список №11 від блоку «Українських національно-республіканських груп і організацій»⁷¹. До нього увійшли: М.І.Міхновський (котрий, знаходячись до пізньої осені на фронті, дав заочну згоду і на вступ до УДХП, і на участь у виборах⁷²), В.Н.Андрієвський, М.А.Злобинцев, І.К.Кулик, В.М.Шемет, П.П.Макаренко.

Стосовно М.Міхновського слід зауважити, що його погляди та погляди В.Липинського були дуже близькими. Так, Т.Осташко, зокрема, цілком слушно вважає, що саме автор «Самостійної України» ще в передреволюційний час вплинув на формування самостійницьких переконань В.Липинського⁷³. На наш погляд, В.Липинський також певним чином вплинув на М.Міхновського після політичної поразки останнього на I Всеукраїнському військовому з'їзді. М.Міхновський практично відійшов на деякий час від активної політичної діяльності, на вибори до Всеросійських Установчих Зборів спочатку дивився як на цілком безперспективну справу, оскільки вважав, що більшість там матимуть росіяни та їхні прихильники, а, отже, справа державного життя в Україні буде приречена на поразку⁷⁴. Однак з виникненням УДХП, серед фундаторів котрої були близькі друзі М.Міхновського – брати Володимир та Сергій Шемети, він, очевидно, змінює свою думку стосовно майбутніх виборів. І, напевно, саме програма новоствореної партії, автором якої був В.Липинський, справила відповідний вплив на М.Міхновського. Адже в ній була чітко сформульована самостійницька перспектива України та відкинуті соціалістичні гасла. М.Міхновський, котрий ще до революції позбувся соціалістичних ілюзій, з осені 1917 р. пов'язував своє політичне майбутнє саме з реалізацією хліборобсько-демократичної програми. Розроблена В.Липинським, ця програма якнайповніше відбивала погляди М.Міхновського. С.Шемет стверджував, що М.Міхновський одразу поставився до новоствореної партії «з великим інтересом»⁷⁵. З моменту повернення з фронту (глибокої осені 1917 р.) він поринув у діяльність УДХП, прагнув поширити її вплив не лише на Полтавщині, але й за межами губернії⁷⁶. Він мав на меті розбудувати організаційну мережу УДХП по всій Україні і, спираючись на неї, продовжувати перервану політичними опонентами діяльність, спрямовану на будівництво української державності⁷⁷.

Ф.Турченко помилково стверджує, що до виборчого списку №11 був включений і В.Липинський⁷⁸. Однак насправді він був лише офіційним представником цього блоку в його зносинах з Полтавською окружною виборчою комісією⁷⁹. Виражаючи національний характер виборчого блоку, В.Липинський звернувся до окружної виборчої комісії 17 жовтня 1917 р. із заявою, яка містила прохання друкувати виборчий список у пресі та у виборчих бюлетенях українською мовою⁸⁰. Ця вимога була задоволена⁸¹.

Програма блоку була опублікована у формі листівки «Чого добивається для українського народу блок Українських національно-республіканських партій і організацій». У ній були задекларовані такі вимоги: «Негайний мир при участі українських представників на міжнародному мировому конгресі і сильна народна українська власть, місцева українська озброєна сила...»⁸². Отже, знову на перше місце була поставлена ідея боротьби за самостійну українську державу.

В.Андрієвський у своїх спогадах пише про те, що проводити активну агітацію за свій блок представники УДХП не мали можливості через страйк друкарів, організований у цей час соціалістичними «советами» Полтавщини. Спеціальний цензурний комітет заборонив друкувати відозви та літературу несоціалістичного змісту. Більше того, партії соціалістичного спрямування, котрі не втратили можливість вести масову агітацію у своїх відозвах, за свідченням В.Андрієвського, таврували хліборобів-демократів як «буржуїв-поміщиків»⁸³ і у такий спосіб позбавили їх важелів впливу на виборців.

Розуміючи, що партія до того ж не встигла як слід здійснити власну організаційну розбудову (навіть програма УДХП, підготовлена В.Липинським, у цей час лише публікувалася), блок №11 спробував об'єднатися з іншими національними партіями – УПСФ (список №13) та УСДРП (список №15) в єдиний виборчий блок⁸⁴. Цей крок, безсумнівно, був вимушеним тактичним ходом, до якого вдалася УДХП у тих непростих історичних умовах. Адже самостійницький та ще й несоціалістичний список №11, як пише В.Андрієвський, був на той час «найбільш еретичним»⁸⁵. Напевно, метою об'єднання було прагнення потрапити до законодавчого органу, щоб мати можливість легально вести боротьбу за виставлені у програмі партії вимоги.

Як свідчать архівні документи, заява про об'єднання виборчих блоків була задоволена окружною виборчою комісією рішенням від 28 жовтня 1917 р.⁸⁶ Однак згадані блоки все ж пішли на вибори окремо. Найбільш вірогідною причиною цього видається непорозуміння між представниками різних за політичними переконаннями партійних груп. В.Андрієвський, зокрема, зазначав, що навіть есефи, які найближче в той час стояли до хліборобів-демократів, в одній зі своїх «агіток» характеризували останніх, як «людей, що від села далеко стоять і на селянських справах не розуміються»⁸⁷.

Результати виборів для УДХП були провальними. Усього блок №11 набрав 1070 голосів⁸⁸, що складало менше, ніж одну десяту відсотка від загальної кількості виборців. Причому понад половину всіх голосів дали два повіти губернії – Лубенський (274 голоси) та Золотоніський (228 голосів), а також м. Полтава (214 голосів)⁸⁹. Саме в цих повітах проводилася активна агітація за виборчий блок №11. Адже в Лубнах містився центральний осередок партії, а в Золотоноші мешкав представник блоку Михайло Злобинцев – учитель місцевої чоловічої гімназії. До речі, йому вдалося видати у повітовому центрі агітаційну листівку, яка містила роз'яснення, за який список слід голосувати представникам різних соціальних верств⁹⁰. У Полтаві активну передвиборчу роботу провадили В.Андрієвський та П.Макаренко, а також голова Полтавського відділу УДХП В.Липинський.

Після проголошення III-го Універсалу партія розпочала підготовку до виборів до Українських Установчих Зборів. Її відділ у Полтаві на чолі з В.Липинським готував губернiальний з'їзд у цій справі, який П.Христюк неслухно кваліфікував як «поміщицьку

конференцію»⁹¹. На це зібрання з Лубен були відряджені майбутній прем'єр-міністр у гетьманському уряді Ф.Лизогуб, котрий в той час зблизився з хліборобами-демократами, М.Міхновський та С.Шемет. З'їзд мав відбутися в залі Українського клубу. Однак у призначений час там зібралося лише кілька місцевих інтелігентів, В.Липинський та вищезазначені партійці, що прибули з Лубен. Форум не відбувся. Ця невдача розчарувала Ф.Лизогуба, і він відійшов від співпраці з УДХП. Уже в еміграції С.Шемет визнав, що вони з В.Липинським провели недостатню роботу з організації полтавського передвиборчого з'їзду⁹². Отже, спроба В.Липинського перетворити полтавський відділ партії на масову організацію зазнала невдачі.

Наступ більшовиків на Полтаву на початку січня 1918 р., як відомо, закінчився жорстокими репресіями проти населення міста. Липинському вдалося уникнути їх, він утік спершу до Лубен, потім разом із С.Шеметом до Києва та далі вже сам подався до Галичини. Так закінчився полтавський період його діяльності.

Підсумовуючи цю сторінку життя В.Липинського, ще раз зазначимо, що з перших днів революції він опинився у вирі різноманітної громадсько-політичної та культурницької роботи. Вона виявила себе у масштабній пам'яткоохоронній, публіцистично-агітаційній, організаційно-військовій, партійно-політичній та виборчій діяльності. Значною мірою вона була пов'язана з його тодішнім становищем армійського офіцера, а також із заснуванням та першим періодом діяльності УДХП. З огляду на свою керівну роль у Полтавській українській військовій громаді та на роль ідеолога першої української консервативної партії В.Липинський послідовно та беззастережно відстоював ідею української державної самостійності, чим здобув високий політичний авторитет українського громадянства.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

¹ *Кочерга Н.К., Ревегук В.Я.* Вячеслав Липинський на Полтавщині (жовтень 1916 – вересень 1917) // *Філософські семінари.* – Вип.6: Мат-ли наук. семінару «В'ячеслав Липинський: між історією і сучасністю. До 125-річчя з дня народження В'ячеслава (Вацлава) Казимировича Липинського» (17 квітня 2007 р.). – Полтава, 2007. – С.23–25.

² *Дашкевич Я.* Хам чи Яфет: Липинський і українська революція // *Україна: Наука і культура.* – Вип.29. – К., 1996. – С.32–39.

³ *Галушко К.Ю.* Консерватор на тлі доби: В'ячеслав Липинський і суспільна думка європейських «правих». – К., 2002. – С.57–60.

⁴ *Андрієвський В.* З минулого: 1917-ий рік на Полтавщині. – Ч.І. – Берлін, 1921. – 206 с.; *Соловей Д.* Розгром Полтави: Спогади з часів визвольних змагань українського народу. 1914–1921. – Полтава, 1994. – 192 с.; *Шемет С.* В.К.Липинський при громадській роботі // *В'ячеслав Липинський та його доба: Наукове видання / Упоряд. Т.Осташко, Ю.Терещенко.* – Видання друге, доопр. та доп. – Кн.1. – К., 2010. – С.260.

⁵ *Соловей Д.* Вказ. праця. – С.121.

⁶ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму // *Липинський В.* Повне зібрання творів, архів, студії. – Т.6. – Кн.1. – К.; Філадельфія, 1995. – С.10.

⁷ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.* – Ф.907. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.5–9.

⁸ *Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО).* – Ф.1066. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.1.

⁹ *Ревегук В.* Український національно-визвольний рух на Полтавщині на початку ХХ століття (1900–1916 рр.) / [Електронний ресурс] // *Режим доступу: <http://histpol.pl.ua/pages/content>*.

¹⁰ *Андрієвський В.* З минулого: 1917-ий рік на Полтавщині. – Ч.І. – С.9.

- ¹¹ *Нестуля О.* Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні: (Доба Центральної Ради, гетьманщини, Директорії). – К., 1994. – С.36.
- ¹² *Ревежук В.* Полтавщина в добу української революції 1917–1920 рр. – Полтава, 2002. – С.13.
- ¹³ Записки Українського наукового товариства дослідження і охорони пам'яток старовини та мистецтва на Полтавщині. – Полтава, 1919. – Вип.1. – С.VII.
- ¹⁴ *Щербаківський В.* Мемуари // Пам'ятки України: історія та культура: Науковий часопис. – К., 2007. – №4. – С.85.
- ¹⁵ Полтавщина: Енциклопедичний довідник / За ред. А.В.Кудрицького. – К., 1992. – С.752–753; *Ревежук В.* Полтавщина в перший рік української революції: Доба Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.). – Полтава, 2007. – С.66.
- ¹⁶ *Гришко В.* З життя і творчості Вячеслава Липинського // *Гришко В., Базілевський М., Ковалів П.* Вячеслав Липинський і його творчість. – Нью-Йорк, 1961. – С.11.
- ¹⁷ *Соловей Д.* Вказ. праця. – С.96.
- ¹⁸ *Ревежук В.Я.* Доба української революції (1917–1920 роки) // Полтава: Історичний нарис. – Полтава, 2002. – С.130.
- ¹⁹ *Соловей Д.* Вказ. праця. – С.120–121.
- ²⁰ Там само. – С.90–91.
- ²¹ Книгарь: Літопис українського письменства. – К.: Товариство «Час», 1917. – Ч.2. – Жовтень. – С.102.
- ²² *Соловей Д.* Вказ. праця. – С.90–91.
- ²³ *Єфремов С.* Рецензія на видання «До селян та міщан українців римо-католицької віри лист від українців-католиків з Києва. Стор.:19. Полтава: ПССТ, 1917» // Книгарь: Літопис українського письменства. – К.: Товариство «Час». – Ч.3. – Листопад. – С.126.
- ²⁴ Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – Полтава, 1917. – №26. – 21 травня. – С.4.
- ²⁵ *Дашкевич Я.* Вказ. праця. – С.32–39.
- ²⁶ *Галушко К.Ю.* Вказ. праця. – С.57.
- ²⁷ *Андрієвський В.Н.* З минулого: 1917-ий рік на Полтавщині. – Ч.І. – С.19.
- ²⁸ *Шемет С. В.К.*Липинський при громадській роботі – С.260.
- ²⁹ Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – 1917. – №37. – 6 червня.
- ³⁰ Там само. – №26. – 21 травня. – С.4.
- ³¹ ДАПО. – Ф.1057. – Оп.1. – Спр.15. – Арк.115.
- ³² Там само. – Спр.6. – Арк.56зв.; Спр.15. – Арк.115; Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – 1917. – №26. – 21 травня. – С.4.
- ³³ Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – 1917. – №26. – 21 травня. – С.4.
- ³⁴ *Шемет С. В.К.*Липинський при громадській роботі. – С.260.
- ³⁵ *Андрієвський В.* З минулого: 1917-ий рік на Полтавщині. – Ч.ІІ. – С.26.
- ³⁶ Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – 1917. – №37. – 6 червня.
- ³⁷ Киевская мысль. – 1917. – 6 мая.
- ³⁸ *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії української революції. 1917–1920 рр.: У 4-х т. – Т.1. – Нью-Йорк, 1969. – С.52.
- ³⁹ *Турченко Ф.Г.* Микола Міхновський: життя і слово. – К., 2006. – С.231.
- ⁴⁰ *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – С.13.
- ⁴¹ *Гай-Нижник П.* Особисті ад'ютанти й секретарі П.Скоропадського: (До історії функціонування Головної квартири гетьмана України) // Український історичний журнал. – 2010. – №6. – С.108.
- ⁴² *Пиріг Р.* Українська гетьманська держава 1918 року: Історичні нариси. – К., 2011. – С.143.
- ⁴³ *Кочерга Н.К., Ревежук В.Я.* Вказ. праця. – С.23.

- 44 *Липинський В.К.* Нарис програми Української демократичної хліборобської партії // Матеріали до програми: Видання Української демократичної партії. – Лубни, 1917. – Ч.1. – С.17.
- 45 *Гришко В.* Вказ. праця. – С.11.
- 46 *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – С.10.
- 47 *Андрієвський В.* З минулого: 1917-ий рік на Полтавщині. – Ч.ІІ. – С.26.
- 48 Там само. – С.11.
- 49 *Забаревський М. (Дорошенко Д.).* В'ячеслав Липинський і його думки про українську націю і державу // Вячеслав Липинський та його доба: Наукове видання / Упоряд. Т.Осташко, Ю.Терещенко. – К.; Житомир, 2008. – С.268.
- 50 *Андрієвський В.* З минулого: 1917-ий рік на Полтавщині. – Ч.ІІ. – С.31.
- 51 *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. – С.5.
- 52 Там само. – С.4.
- 53 Полтавський день: Ежедневная газета. – Полтава, 1917. – №144 (1254). – 29 червня. – С.3; Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – 1917. – №57. – 29 червня. – С.3.
- 54 *Щербаківський В.* Вказ. праця. – С.71.
- 55 Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – 1917. – №37. – 6 червня.
- 56 *Осташко Т.С.* В'ячеслав Липинський: постать на тлі доби // Український історичний журнал. – 2007. – №2. – С.118.
- 57 *Андрієвський В.* З минулого: 1917-ий рік на Полтавщині. – Ч.І. – С.61–62.
- 58 *Кочерга Н.К., Ревезук В.Я.* Вказ. праця. – С.24.
- 59 *Андрієвський В.* З минулого: 1917-ий рік на Полтавщині. – Ч.ІІ. – С.19.
- 60 ДАПО. – Ф.1057. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.191.
- 61 Вісник Полтавського губернського громадського комітету. – 1917. – №26. – 21 травня. – С.4.
- 62 ДАПО. – Ф.1057. – Оп.1. – Спр.6. – Арк.191.
- 63 Там само. – Спр.5. – Арк.194зв.–195.
- 64 Там само. – Спр.13. – Арк.9.
- 65 *Андрієвський В.* З минулого: 1917-ий рік на Полтавщині. – Ч.ІІ. – С.19.
- 66 Вісник Лубенського громадського комітету. – Лубни, 1917. – №75. – 9 червня. – С.1–2.
- 67 Там само. – №93. – 5 липня. – С.2.
- 68 *Шемет С. В.К.* Липинський при громадській роботі. – С.259.
- 69 *Турченко Ф., Заліська Н.* В'ячеслав Липинський – ідеолог Української демократичної хліборобської партії // В'ячеслав Липинський: Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / Я.Пеленський (ред.); Східноєвропейський дослідний ін-т ім.В.Липинського та ін. – К.; Філадельфія, 1994. – С.171–181.
- 70 *Шемет С.* До історії Української демократично-хліборобської партії Хліборобська Україна. – Відень, 1920. – 3б.1. – С.64.
- 71 ДАПО. – Ф.1066. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.1.
- 72 *Андрієвський В.* Микола Міхновський: (Нарис суспільно-політичної біографії) // Визвольний шлях. – 1974. – №4. – С.608.
- 73 *Осташко Т.* В'ячеслав Липинський і українська національна демократія // Вісник Київського національного лінгвістичного університету. Серія «Історія, економіка, філософія». – Вип.14: Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика / Гол. ред. Ю.І.Терещенко. – К., 2008. – №4. – С.96.
- 74 *Турченко Ф.* Микола Міхновський: життя і слово. – С.247–249.
- 75 *Шемет С.* Микола Міхновський: (Посмертна згадка) // Хліборобська Україна. – Відень, 1925. – Кн.5. – 1924–1925. – С.22.
- 76 *Турченко Ф.* Микола Міхновський: життя і слово. – С.250.

- ⁷⁷ Мірчук П. Микола Міхновський: Апостол української державності. – Філадельфія, 1960. – С.103.
- ⁷⁸ Там само.
- ⁷⁹ ДАПО. – Ф.1066. – Оп.1. – Спр.19. – Арк.15.
- ⁸⁰ Там само. – Арк.16.
- ⁸¹ Там само. – Арк.20.
- ⁸² Вісник Полтавського губернського комітету. – 1917. – 31 жовтня.
- ⁸³ Андрієвський В. З минулого. 1917-ий рік на Полтавщині. – Ч.І. – С.154.
- ⁸⁴ ДАПО. – Ф.1066. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.2.
- ⁸⁵ Андрієвський В. З минулого. 1917-ий рік на Полтавщині. – Ч.І. – С.152.
- ⁸⁶ ДАПО. – Ф.1066. – Оп.1. – Спр.32. – Арк.4зв.
- ⁸⁷ Андрієвський В. З минулого. 1917-ий рік на Полтавщині. – Ч.І. – С.155.
- ⁸⁸ ДАПО. – Ф.1066. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.1–22зв.
- ⁸⁹ Там само. – Арк.6зв., 9зв., 13зв.
- ⁹⁰ Андрієвський В. З минулого. 1917-ий рік на Полтавщині. – Ч.І. – С.155.
- ⁹¹ Христюк П. Вказ. праця. – Т.2. – Нью-Йорк, 1969. – С.157.
- ⁹² Шемет С. В.К.Липинський при громадській роботі. – С.260–261.